

УДК 911.3

*Олександра Світлична, аспірант
e-mail: svetlychnaa@ukr.net
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Україна*

ВНУТРІШНІ ПРОТИРІЧЧЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

У статті розглянуто історичні фактори виникнення конфлікту між охоронною і рекреаційною функціями природоохоронної діяльності у світовій та вітчизняній практиці заповідної справи. Окреслено умови, що вплинули на особливості розвитку конфлікту: економічні, політичні, історичні. Визначено сучасний стан і тенденції в протистоянні двох важливих функцій заповідних територій та можливі шляхи вирішення даних протиріч з урахуванням об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Ключові слова: природно-заповідний фонд, заповідні території, охорона природи, екологія, рекреація, туризм.

Александра Светличная. ВНУТРЕННИЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ ЗАПОВЕДНОГО ДЕЛА

В статье рассмотрены исторические факторы возникновения конфликта между охранными и рекреационными задачами природоохранной деятельности в мировой и отечественной практике заповедного дела. Очерчены условия, повлиявшие на особенности развития конфликта: экономические, политические, исторические. Определено современное состояние и тенденции в противостоянии двух важных функций заповедных территорий и возможные пути решения данных противоречий с учетом объективных и субъективных факторов.

Ключевые слова: природно-заповедный фонд, заповедные территории, охрана природы, экология, рекреация, туризм.

Olexandra Svitlychna. INTERNAL CONTRADICTIONS OF NATURE RESERVE BUSINESS

Protected areas perform such functions as protective, scientific, aesthetic and recreational. The most important of them are recreational and environmental and their interests conflict with each other. In the early XX century in the world there were two areas of the environmental movement: environmental protection and conservation of natural resources. Protection of cultural values in Europe complicated of structure protected areas and changed their development toward recreational using. At that time the development of the Ecology has led to prevalence of ideas that protected areas must perform only ecological functions.

National system of protected areas consisted in the time of the Soviet Union, so nationalized lands allowed to create significant amount of nature reserves that had only environmental and protection functions. However, Soviet nature reserves were described in a model of foreign national parks - as attractive objects, so people began to visit them illegally and to demanded access to protected objects. Nowadays tourism and recreation threaten the existence of protected areas, but they finance existence of natural reserve system, so the conflict continues to develop. Philosophy Wildlife wants the complete isolation of protected areas and economic policy wants the complete financial self-sufficiency of them.

The idea of nature conservation is a social product, so inner contradiction depends of the subjective reasons and we need to combine two views in order to avoid conflict. Protected areas have to provide not only preservation of biodiversity, but also to preserve the variety of recreational activities, so their safety has become a priority.

Keywords: natural reserve fund, protected areas, conservation, ecology, recreation, tourism.

Вступ. Заповідні території виконують декілька функцій (у різних комбінаціях та співвідношеннях): охоронну, наукову, естетичну та рекреаційну [4]. Найбільший вплив на діяльність об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) на сьогодні мають охоронна і рекреаційна функції, які породжують два погляди на можливість використання ресурсів заповідних територій: з огляду на екологічні чи туристичні інтереси.

На відміну від засобів масової інформації, кольорових буклетів та рекламних сайтів, що пропагують об'єкти природно-заповідного фонду з точки зору туристично-рекреаційного використання, професійна література, присвячена заповідній справі, часто негативно оцінює туристичну діяльність на заповідних територіях, наголошуючи, що це загрожує їх основному завданню: збереженню біорізноманіття. Постає конфлікт ідеї та її практичного втілення, тобто екологічного та рекреаційного використання об'єктів ПЗФ. Для того, щоб подолати дану проблему, слід знати її витоки та фактори, що на неї впливають.

Аналіз попередніх досліджень. Проблема співвідношення рекреаційної та охоронної функцій ви-

пливає майже у всіх працях, присвячених заповідному фонду – в них науковці прямо чи опосередковано висловлюють свою точку зору на конфлікт. Серед тих науковців, хто висвітлював витоки даної проблеми, насамперед слід назвати Борейко В.С., з його вагомими доробками по історії зародження заповідної справи у США та в Україні. Грунтовні історичні, теоретичні й практичні розробки заповідної справи належать Ф.Р. Штильмарку. Першими вітчизняними науковцями, хто зробив спробу обґрунтувати економічне використання заповідних територій та знайти компроміс між охоронними завданнями й економічним використанням заповідних ресурсів, були Реймерс Н.Ф. та Штильмарк Ф.Р. Серед їх послідовників вагомий внесок належить Забеліній Н.М., яка детально розглянула питання доцільності туризму й рекреації в національних парках (НП) світу, та їх сумісність з екологічними завданнями. Проблемам суспільно-економічного вивчення заповідних територій присвятив увагу Горб К.Н.

Метою даної статті є загальний огляд факторів виникнення протиріччя між ідеями збереження та використання охоронних ресурсів у світовій і вітчизняній заповідній практиці; огляд можливих шляхів

його вирішення.

Виклад основного матеріалу. Історія внутрішніх протиріч розпочалась уже зі створенням першого у світі заповідного об'єкта: національного парку Йелоустоун. У положенні про Йелоустоунський НП зазначалося, що парк створений «як громадський парк або територія для відпочинку в ім'я користі і насолоди людей». [5, с.18]. Більше того, в дебатах про створення Йелоустоунського парку навіть не було мови про охорону дикої природи від втручання людей, лобісти парку наголошували на туристичних можливостях об'єкту [1, с. 13-14]. Однак у тому ж 1872 році спеціальна комісія, що розглядала створення іншої заповідної території – заказника Адірондак, настояла на тому, щоб додати ресурсоохоронну функцію до його завдань [1, с. 16]. За подібними взірцями почали створюватися інші охоронні території у Сполучених Штатах та розвинених країнах тогочасного світу [5, с. 18], розпочинаючи не тільки еру охорони природних багатств, а й їх рекреаційного використання.

Серед науковців-екологів поширена позиція, що необхідність подібного формулювання з наголошенням на рекреаційну значимість була вимушена, адже в умовах приватного землеволодіння відведення земель під відпочинок для виконання суспільно-корисних функцій сприймалося більш позитивно, ніж вилучення значних площ із господарського використання тільки заради охорони природи [3, с. 6]. Тим не менш, історичні факти підтверджують, що доступ на перші охоронні території для відпочинку та туризму був невід'ємною частиною їх існування.

Можливість, хоч і обмеженого, використання заповідних територій дійсно допомогла побороти противників самої ідеї заповідності, однак у таборі прихильників створення охоронних територій вона також призвела до розколу: одні вважали, що значні масиви природних земель потрібно залишити недоторканими «заради них самих», тоді як на думку інших ресурси охоронних територій потрібно було використовувати, але розсудливо. У 1912-13 рр., внаслідок розвитку цих точок зору, остаточно сформулювалися два напрямки американського природоохоронного руху: охорони природи та збереження природних ресурсів [1, с. 30-31], які відповідно виступали за збереження біорізноманіття та за розсудливе використання природних багатств.

Конфлікт між прихильниками раціонального використання природних ресурсів та прихильниками недоторканості заповідних територій посилили якісні зміни в охоронній мережі. У першій половині ХХ ст. у Європі стала поширюватися практика охорони культурних цінностей [5, с. 20]. Об'єкти культурної спадщини неможливо та й нерозумно було закрити для доступу, а оскільки багато які з них увійшли до складу охоронних територій, то сама суть цих територій почала змінюватися у рекреаційному напрямку. Структура охоронних об'єктів почала ускладнюватися.

Однак в той же час розвиток екології призвів до того, що погляди на роль та значення заповідних об'єктів поступово почали змінюватися у напрямку

природоохоронних та екологічних функцій.

Ці тенденції посилили внутрішній конфлікт інтересів між охоронними та практичними завданнями.

Таким чином, протистояння двох точок зору у зарубіжній практиці зародилося разом із першими заповідними об'єктами, та розвивалося у напрямку все більшого ускладнення й загострення.

Історія створення заповідної мережі у вітчизняній практиці у даному контексті розвивалася в інших умовах. Початок розвитку заповідних ідей припадає на ХІХ ст., коли В.І. Талієв, а пізніше В.В. Докучаєв та ін. почали пропагувати ідеї охорони природи. Першочерговими завданнями для системи заповідних територій науковці вважали екологічні й охоронні, протиставляючи їх переважно рекреаційним функціям тодішніх зарубіжних національних парків [6, с. 4].

Варто зазначити, що пізніше, крім наукових, важливу роль у такій постановці питання зіграли й політичні мотиви. Основний період бурхливого розвитку вітчизняної заповідної справи припав на час економічної, культурної та ідеологічної ізоляції країн тодішнього Радянського Союзу від європейського та американського світів, що не могло не позначитися на усіх сферах діяльності. Вважалося, що панівна ідеологія дозволила радянським заповідним об'єктам уникнути тих складнощів, які змушували зарубіжних діячів вдаватися до рекреаційно-туристичних аргументів при створенні заповідних об'єктів, адже в країнах з повною націоналізацією землі проблеми вилучення території під охоронні об'єкти не повинно було виникнути внаслідок відсутності приватної власності [3, 6], а отже відпадав такий важливий загрозливий чинник, як капіталістичний інтерес до земель, що віддавалися до складу об'єктів ПЗФ.

Це стосувалося в першу чергу найбільших природоохоронних об'єктів вітчизняної системи – заповідників.

Поряд з заповідниками передбачалося створення й національних парків класичного світового взірця, однак їм відводилася суто допоміжна роль. Справа в тому, що створені за зарубіжними рекламними взірцями описи вітчизняних заповідників мали привабливий характер, що привертало до них увагу людей [6, с. 4-5]. А оскільки доступ на заповідні території був заборонений, це призвело до самовільного неконтрольованого відвідування, яке несло ще більшу загрозу, ніж контрольований туризм. Національні парки мали вирішити конфлікт, що почав назрівати: відтягти на себе потік бажаючих побачити заповідні багатства.

Однак єдності ця ідея, подібно до ситуації в зарубіжних країнах, не викликала. Думки розділилися: одні вважали, що парки повинні виконувати суто відволікаючу рекреаційно-туристичну роль, інші вважали, що, як елемент заповідної мережі, національні парки повинні мати поряд з рекреаційними й охоронно-наукові завдання.

З початком бурхливого розвитку вітчизняної туристичної індустрії конфлікт загострився. Туризм звернув пильну увагу на унікальні ресурси заповідних територій, потік рекреантів збільшився. Пред-

ставники екологічної точки зору забили тривогу, наголошуючи на тому, що туризм «з «невинного ягняти» перетворився на «хижого звіра» й почав серйозно загрожувати основному завданню природно-заповідних територій [3, с. 7].

Як бачимо, розпочинаючись з суто екологічних охоронних ідей, вітчизняна заповідна справа в кінці кінців прийшла до того ж самого конфлікту охоронної та рекреаційної функцій. Не допомогла навіть спроба розділити функції по різних об'єктах, хоча її не можна назвати повністю нежиттєздатною.

Сучасна ситуація у заповідній справі зарубіжжя та України, маючи однаковий внутрішній конфлікт функцій, розвивається за схожим сценарієм. Набирають ваги ідеї повної заборони будь-якого людського втручання в заповідні території [2], що проявляється у поширенні так званої «філософії дикої природи». З іншого боку економічна політика широко практикує перехід заповідних об'єктів на часткове та повне фінансове самозабезпечення завдяки поширенню на охоронних землях різних видів туризму та рекреації.

Це яскраво ілюструє, що сьогодні спостерігається тенденція до крайнього загострення протилежних точок зору, а небажання вдаватися до будь-яких компромісів передбачає, що перемогти має лише одна ідея. Однак, якщо ми виключимо з конфлікту охоронну функцію, то швидко втратимо ту саму привабливу для рекреації унікальність об'єктів, вони просто перестануть існувати, адже охорона природних та культурних багатств – їх сутність. Виключивши ж повністю рекреаційну функцію, ми зробимо недоступними для нинішніх жителів планети значні території. Але ж саме нинішні жителі землі оплачують існування заповідної системи опосередковано у вигляді податків, і вони хочуть користуватися ними нарівні з майбутніми поколіннями. Крім того, державне фінансування направлено переважно на першочергові соціальні сфери, такі як оборона, освіта, охорона здоров'я, а ПЗФ отримує лише залишки державних фондів [8], тому туризм є галуззю, що забезпечує практичне втілення ідеї заповідності. Ситуація все більше нагадує патову.

Висновки. Кожна точка зору має аргументи своєї доцільності, тому, незважаючи на взаємовиключність, обидві заслуговують уваги. Здається, що єдиним виходом зі скрутного становища є *взаємне існування на компромісних засадах*, наприклад, сприяння екологічним видам туризму на заповідних територіях. На перший погляд це розумно – необхідно визнати, що, незважаючи на вагомні докази, нині неможливо поступитися жодним з напрямків без шкоди для загальної справи. Однак уся історія розвитку конфлікту просякнута вимушеними компромісами і ми бачимо, що наслідком таких поступок стало лише подальше вкорінення конфлікту. Однак ідея в своїй суті правильна, – неточність допущена у постановці питання.

Заповідання є суспільним продуктом, і конфлікт поглядів на його першочергову мету має суспільне коріння, отже інтереси кожної точки зору не є лише об'єктивними, а відображають також суб'єктивну позицію кожного учасника суспільства. Тому, намагаючись знайти розумний вихід завдяки науковим обґрунтуванням, не слід забувати про психологічні фактори: будь-яка бінарність ставить необхідність постійного вибору. Тому питання розв'язання конфлікту краще поставити не як компроміс між двома ідеями, а як *об'єднання* їх в єдину суспільну й наукову позицію: заповідні території потрібні не тільки для збереження біорізноманіття, а й для збереження різноманіття рекреаційної діяльності, а отже саме їх безпека має стати пріоритетною. Досягти цього можна взявши з кожної точки зору її об'єктивні переваги: любов і повагу до природи та її багатств, які втілювалися в самообмеженні меркантильних зазіхань усіх форм рекреації на заповідні території, з одночасним розширенням дбайливого ставлення до природи в цілому, завдяки розвитку менш шкідливих екологічних видів відпочинку, що на сьогодні залишаються все ще мало поширеними та екзотичними видами туризму [7, с. 140], до панівних форм рекреації. Завдяки останньому заповідними, у широкому сенсі, стануть усі куточки природи, що зменшить обсяг рекреаційного навантаження на охоронні території, одночасно розширюючи можливості рекреації.

Список використаних джерел:

1. Борейко В.Е. История охраны дикой природы в США [Електронний ресурс] / Борейко В. История охраны дикой природы в США.fb2. – Електрон. дан. – 2010. – Назва з файла.
2. Борейко В.Е. Критика основных подходов в современном заповедном деле // Заповідна справа в Україні. – Канів: Канівський природний заповідник, 2000. – Т. 6, вип. 1-2. – С. 1-2.
3. Забелина Н.М. Национальный парк / Н.М. Забелина. – М.: Мысль, 1987. – 170 с.
4. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 25 липня 1992 року.
5. Игглс П. Устойчивый туризм на охраняемых природных территориях. Руководство по планированию и управлению / П. Игглс, С. МакКул, К. Хайнс. – М., 2006. – 187 с.
6. Реймерс Н.Ф. Особо охраняемые природные территории / Н.Ф. Реймерс, Ф.Р. Штильмарк. – М.: Прогрес, 1978. – 298 с.
7. Світлична О.В. Можливості впровадження екзотичних видів рекреації на території об'єктів природно-заповідного фонду Чернігівщини / Олександра Світлична / Історико-археологічний та природно-екологічний потенціал Мезинської округи: минуле, сучасне та перспективи розбудови: Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів: Десна Поліграф, 2015. – 168 с.
8. Castley J.G. An international perspective on tourism in national parks and protected areas [Електронний ресурс] / J.G. Castley // Режим доступу: http://www98.griffith.edu.au/dspace/bitstream/handle/10072/53865/83543_1.pdf

References:

1. Boreyko, V.E. (2010). Istoriya okhrany dikoy prirody v SShA [History of wildlife conservation in the USA]. Boreyko V. Istoriya ohranyi dikoy prirody v SShA.fb2.
2. Boreyko, V.E. (2000). Kritika osnovnykh podkhodov v sovremennom zapovednom dele [Criticism of main approaches in modern nature reserve business]. Zapovidna sprava v Ukraini. Kaniv: Kanivskiy pryrodnyi zapovidnyk, 6(1-2), 1-2.
3. Zabelina, N.M. (1987). Natsionalnyi park [National park]. M.: Mysl, 170.
4. Zakon Ukrainy «Pro prirodno-zapovidnyi fond Ukrainy» (1992). [The Law of Ukraine "On Natural Reserve Fund of Ukraine"].
5. Eagles, P., McCool, S., Haynes, Ch. (2006). Ustoychiviy turizm na okhranyaemykh prirodnykh territoriyakh. Rukovodstvo po planirovaniyu i upravleniyu [Sustainable Tourism in Protected Areas Guidelines for Planning and Management]. M., 187.
6. Reymers, N.F., Shtilmark, F.R. (1978). Osobo okhranyaemye prirodnyie territorii [Protected areas]. M.: Progres, 298.
7. Svitlichna, O.V. (2015). Mozhyvosti vprovadzhennya ekzotychnykh vydiv rekreatsii na terytorii obyektiv pryrodno-zapovidnoho fondu Chernigivshchyny [The possibility of introducing exotic recreation in the territory of the natural reserve fund of Chernihiv region]. *Istoryko-arkheologichniy ta pryrodno-ekologichnyi potentsial Mezynskoyi okruhy: mynule, suchasne ta perspektyvy rozbudovy*. Chernihiv: Desna Poligraf, 168.
8. Castley, J.G. An international perspective on tourism in national parks and protected areas. Available at: http://www98.griffith.edu.au/dspace/bitstream/handle/10072/53865/83543_1.pdf

Надійшла до редколегії 26.07.2017 р.